

УДК: 349.42

ORCID: 0000-0002-7245-9369

E-mail: elenabatyhina@gmail.com

Olena M. Batyhina,

Assistant Professor at the Department
Constitutional, Administrative,
Environmental and Labour Law
(Poltava Law Institute of the Yaroslav
Mudryi National Law University)

Батигіна Олена Михайлівна,

доцент кафедри конституційного,
адміністративного, екологічного та
трудового права
(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗДОРОВ'Я

FOOD SECURITY AS GUARANTEE OF EXERCISE OF HUMAN RIGHT TO HEALTH

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблематики забезпечення продовольчої безпеки як гарантії реалізації права людини на здоров'я. У рамках роботи, застосовуючи різні методи наукового пізнання, проведено логічний зв'язок між продовольчою безпекою країни та можливістю реалізувати право на здоров'я конкретного громадянина. Проаналізовано законодавчі та теоретичні підходи до розуміння категорії продовольча безпека, права на здоров'я та права на їжу. Досліджено різні законодавчі варіації закріплення права на здоров'я та їжу у законодавствах країн та можливості реалізації закріплених норм. Вивчено теоретичну та правову базу, яка регулює гарантування продовольчої безпеки; забезпечення здорового, достатнього та безпечного харчування. Досліджується правозахисний підхід до забезпечення продовольчої безпеки, зокрема визначаються правові механізми запровадження відповідних міжнародних стандартів у галузі прав людини та продовольчої безпеки через національне законодавство. Проаналізовано три основні способи впровадження на

національному законодавчому рівні права на їжу та продовольчу безпеку: закріплення на рівні конституції; прийняття рамкового закону; створення галузевого законодавства. Гарантування права на продовольчу безпеку, яке відповідно може забезпечити право на здоров'я, розглядається у тому числі через створення національної системи органів по забезпеченню права на продовольчу безпеку, які повинні бути головними координаторами для реалізації цього права в масштабах всієї країни, а також через гарантування надійної системи захисту порушеного права на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Визначається, що механізми адекватного, ефективного та своєчасного правового захисту у випадках порушення права на продовольчу безпеку та їжу є основою права на здоров'я. Зроблено висновки, що продовольча безпека та харчування є центральним для громадянина та основоположним для держави фактором дотримання прав людини, продовольча безпека є компонентом та гарантом реалізації права на здоров'я.

Ключові слова: продовольча безпека, право на здоров'я, право на харчування.

Summary. The paper is aimed at the study of food security as a guarantee of the exercise of the human right to health. As part of the work, using various methods of scientific knowledge, a logical connection has been made between the food security of the country and a citizen's ability to exercise the right to health. Legislative and theoretical approaches to understanding the categories of food security, the right to health and the right to food have been analyzed. Various statutory variations of recognizing the right to health and food in the legislation of different countries and the possibility of implementing the established norms have been studied. The theoretical and legal framework governing food security, ensuring healthy, adequate and safe nutrition has been studied. The human rights-based approach to food security has been researched, in particular, the legal mechanisms for the implementation of relevant international standards in the field of human rights and food security through national legislation have been determined. Three main ways of implementing the right to food

and food security at the national legislative level have been analyzed: recognizing at the constitutional level, adopting a framework law and creating sectoral legislation. Guaranteeing the right to food security, which can accordingly ensure the right to health, has been considered, inter alia, through the establishment of a national system of bodies for ensuring the right to food security, which should be the main coordinators for the implementation of this right throughout the country, as well as through a reliable system of enforcement of violated rights at the national, regional and international levels. It has been determined that the mechanisms of adequate, effective and timely legal enforcement in cases of violation of the right to food security and food are the basis of the right to health.

Key words: food security, right to health, right to food

Постановка проблеми. Найбільшою соціальною цінністю людини є здоров'я. З одного боку, стан здоров'я залежить від природно закладених характеристик людини, а з іншого, – визначається впливом різних соціальних, економічних, природних факторів та політичних умов, що є у державі та світі. На сьогодні немає єдиного загальноприйнятого наукового визначення поняття та змісту здоров'я людини. Аналогічно нема і єдиного підходу до визначення права на здоров'я. Право на здоров'я має доволі широкий зміст та включає в себе різні фактори зі сфери життя людини, а саме: адекватна медична допомога та профілактичні заходи; дотримання санітарних норм; необхідне соціальне обслуговування; гігієна зовнішнього середовища; безпечні та здорові умови праці; безпечна питна вода та достатнє харчування; належний рівень продовольчої безпеки тощо. Звернемо увагу на проблему забезпечення продовольчої безпеки, яка є особливо актуальною в умовах воєнного стану, яка набула загальносвітового масштабу, що свідчить про існуючі недоліки національних законодавств, урядів, міжнародної спільноти щодо виконання зобов'язань по забезпеченню доступного, достатнього та якісного харчування і забезпечення максимально можливих стандартів здоров'я. Як зазначають у новому звіті фахівці Міжнародної групи експертів зі стійких продовольчих

систем (iPES), нездатність реформувати продовольчу систему призвела до посилення незахищеності у сфері продовольчої безпеки[1]. Глобалізація цієї проблеми спонукає до використання глобальних підходів для забезпечення громадського здоров'я шляхом об'єднання зусиль з міжнародним співтовариством та розробки ефективної міжнародно-правової бази [2, с.1]. Поряд з цим потрібно постійно удосконалювати національні законодавства щодо гарантування та реалізації прав людини на їжу та здоров'я. Прикладом такого удосконалення є ухвалення Верховною Радою України 24 березня 2022 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», який набув чинності 7 квітня 2022 р. і спрямований на більш ефективне та швидке залучення сільськогосподарських земель у виробництво сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану за для забезпечення продовольчої безпеки всього світу. Закон надає пріоритет державним інтересам над інтересами приватних осіб в умовах війни, також пріоритетом визнано гарантування продовольчої безпеки.

Ще до моменту воєнного вторгнення Росії в Україну, на думку експертів, для більш ніж одного мільярда людей у світі продовольча безпека та право людини на достатнє харчування не було реалізованим [3]. За оцінками ФАО війна значно збільшила кількість тих, хто недоїдає [4]. Ще однією загрозою для продовольчої безпеки та гарантування права на достатнє харчування є постійне зростання кількості населення світу. До 2050 року населення світу досягне 9,1 мільярдів [5, с.2]. Збільшення кількості населення передбачає необхідність збільшення виробництва продуктів харчування, а також підвищення їх якості та безпечності за для забезпечення людям доступу до якісних та корисних продуктів харчування, з метою підтримання належного стану здоров'я. Харчування людини є одним з найважливіших чинників, які впливають на її здоров'я. Харчування забезпечує нормальний розвиток, сприяє профілактиці захворювань, продовженню життя і створює умови для адекватної адаптації людини до навколишнього природного середовища.

Здійснення права на здоров'я, яке є одним з найважливіших прав людини, прямою мірою залежить від забезпечення якісним, корисним, достатнім, безпечним харчуванням, в рамках належного рівня продовольчої безпеки. Однак не всі отримують належне та якісне харчування кожного дня, що зумовлює необхідність додаткової уваги до проблем забезпечення продовольчої безпеки країн за для гарантування права на здоров'я.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Питанням правового забезпечення продовольчої безпеки України присвячено цілу низку наукових робіт вітчизняних вчених: В.М. Єрмоленка, В.П. Жушмана, Т.В. Курман, С.О. Лушпаєва, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича та ін. Вагомий науковий внесок у розробку окремих складових правового забезпечення продовольчої безпеки зробили наступні науковці: С.І. Бугера, О.І. Менів, М. М. Чабаненко та ін. Чимало науковців провели ґрунтовні дослідження нормативно-правового регулювання продовольчої безпеки зарубіжних країн, зокрема, мова йде про наукові доробки М. Гребенюк, Ю. Ковальчук, В.Панченко тощо. Але дослідження даного питання в аспекті продовольчої безпеки як гарантії реалізації права людини на здоров'я є недостатнім.

Мета. Вивчити теоретичну та правову базу, яка регулює відповідну сферу гарантування права на здоров'я у рамках продовольчої безпеки; забезпечення здорового, достатнього та безпечного харчування.

Виклад основного матеріалу. У Статуті Світової організації охорони здоров'я визначено, що здоров'я є одним з основоположних прав кожної людини, не залежно від раси, релігії, політичних переконань, економічного чи соціального стану. Уряди несуть відповідальність за здоров'я своїх народів [6].

Враховуючі загальносвітові тенденції та з метою охоплення правами людини продовольчої безпеки протягом останніх 70 років зміст права людини на здоров'я суттєво розширився і почав базуватися у тому числі на можливості гарантованого та безпечного харчування. Вищезазначене підтверджується та закріплюється Загальною декларацією прав людини 1948 р., прийнятою

Генеральною Асамблеєю ООН, у якій офіційно визнано право на їжу правом людини. Про це йдеться у статті 25: «Кожен має право на рівень життя, відповідний здоров'ю та благополуччю його та його сім'ї, включаючи їжу». Відтоді право на їжу або окремі аспекти такого права були включені до низки міжнародних договорів з прав людини. Наприклад, у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 1966 року закріплено «право кожного на належний рівень життя для себе та членів сім'ї, включаючи достатнє харчування». Держави визнають основне право кожного бути вільним від голоду, включаючи конкретні зобов'язання забезпечити справедливий розподіл світових поставок продовольства щодо потреб. Також у статті 12 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок від 1979 року визначено право матерів та немовлят на харчування. У свою чергу у Конвенції ООН про права дитини від 1989 року приділено особливу увагу захисту права на харчування з огляду на той факт, що недоїдання є основною причиною смертності немовлят у світі.

Тобто на рівні найважливіших міжнародних документів право на здоров'я розкривається у тому числі через належний рівень продовольчої безпеки та достатнє, безпечне, поживне харчування для задоволення дієтичних потреб та харчових переваг, активного та здорового життя людини.

Дивлячись в історичному ракурсі, з огляду на багатомірність та багатоаспектність поняття продовольчої безпеки набувало важливих постійних змін, зокрема формувалися різні критерії для його визначення. Оригінальне визначення з'явилося у 1974 році на Всесвітній продовольчій конференції, яким було сконцентровано увагу на «наявності у будь-який час достатніх світових запасів основних продуктів харчування для підтримки стійкого зростання споживання продуктів харчування та компенсації коливання в виробництві та цінах» [7]. Згідно Римської декларації «Про всесвітню продовольчу безпеку» (1996 р.), яка вважається фундаментальним міжнародним актом у сфері міжнародної продовольчої безпеки, продовольча безпека визначається як стан економіки держави, за якого населенню країни у цілому та

кожному громадянину гарантується забезпечення доступу до продуктів харчування, питної води та інших харчових продуктів у якості, асортименті та обсягах, які необхідні та достатні для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення.

Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку визначає наступні компоненти продовольчої безпеки: фізична і економічна доступність, продовольча незалежність, надійність відносно сезонних і погодних коливань та стійкість зростання виробництва [8].

На підставі вищезазначених положень більшість національних законодавств закріплюють чотири основи продовольчої безпеки - це наявність, доступ, використання та стабільність. Наприклад, в Україні визначення продовольчої безпеки подано у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. № 1877, відповідно до ст. 2 якого продовольча безпека — це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. Також у наказі Міністерства економіки України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29.10.2013 р. № 1277 продовольча безпека визначена як стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства. Визначені на міжнародному рівні критерії продовольчої безпеки не знаходять свого чіткого відображення в українському законодавстві. Зміст поняття продовольчої безпеки має розкриватися в системі критеріїв і ознак, які дають всебічну характеристику її поточного стану, динаміки та тенденцій змін. При цьому особливо важливим є наявність формалізованих індикаторів і критеріїв, за допомогою яких як якісно, так і кількісно можливо оцінити рівень продовольчої безпеки держави.

Повертаючись до гарантування на міжнародному рівні права людини на здоров'я, потрібно звернути увагу на поняття «харчового права», яке закріплено на рівні Європи (Рамкового Регламенту (ЄС) № 178/2002). Як визначено у ст.3 Регламенту харчове право переслідує одну загальну ціль - високий рівень захисту життя і здоров'я людей [8]. Вищезазначене ще раз підтверджує орієнтир Європи на закріплення та забезпечення такого рівня продовольчої безпеки, який може гарантувати право на здоров'я кожної людини.

Іншим прикладом закріплення пов'язаного розвитку права людини на здоров'я та продовольчу безпеку є Латиноамериканська декларація прав людини, прийнята на 25-й Черговій Асамблеї Латиноамериканського та Карибського парламенту від 3 грудня 2009 р., де у статтях 7 та 9 зазначається, що «всі люди з Латинської Америки мають право на їжу, яка забезпечує здоровий фізичний та психічний розвиток» [9].

У світі існує три основні способи, якими впроваджується на національному законодавчому рівні право на їжу та продовольчу безпеку. Перший спосіб – закріплення на рівні конституції права на їжу. Другий - прийняття рамкового закону про право на продовольство або продовольчу безпеку. Третій – створення галузевого законодавства у сфері належного харчування та продовольчої безпеки. Ще одним важливим елементом гарантування права на здоров'я в аспекті продовольчого ракурсу є наявність дієвих механізмів захисту порушення прав на харчування, їжу та продовольчу безпеку на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Зосередимо увагу на положеннях Конституцій тих країн, які визнають та прямо закріплюють право на харчування та продовольчу безпеку. Дуже важливо, щоб положення міжнародних актів щодо права на продовольче забезпечення як соціально-економічне право, знаходило свій розвиток та визначення у конституціях держав. У всьому світі існує 23 національних конституції визнають право на їжу [10, с.1] та майже половину конституцій світу закріплюють право на здоров'я [11, с. 330]. Наприклад, у ст. 1 Конституції України право на продовольство та належний рівень харчової безпеки закріплено і розкрито через

визначення України як соціальної держави, з чим пов'язується необхідність державного гарантування продовольчої безпеки. Також ст. 48 Конституції України визначає продовольчу безпеку як обов'язок держави забезпечувати право кожного на достатній життєвий рівень, яким передбачено і достатнє харчування. Отже, праву громадян на продовольчу безпеку кореспондує обов'язок держави щодо належного, стабільного та повного забезпечення населення продуктами харчування. Також у ст. 49 Конституції України закріплено право на охорону здоров'я.

У статті 15 Конституції республіки Бангладеш їжа та медична допомога визнаються основними життєвими потребами. Підвищення рівня харчування та покращення здоров'я населення є основним обов'язком держави (стаття 18 Конституції) [12].

У свою чергу Конституція Болівії проголошує, що «кожна людина має право на воду та їжу» і також те, що «державна зобов'язана гарантувати продовольчу безпеку за допомогою здорової, адекватної та достатньої кількості їжі для всього населення» (Стаття 16) [13].

Такі конституційні положення створюють необхідну основу для розвитку та реформування національного законодавства щодо гарантування права на здоров'я через належний рівень продовольчої безпеки та харчування.

Конституції деяких країн прямо не гарантують право на їжу та продовольчу безпеку, для них є достатнім визнання норм міжнародного права. Так у ст.25 Конституції Федеративної Республіки Німеччина встановлено примат міжнародного права - загальні норми міжнародного права є невід'ємною частиною федерального права. Вони мають перевагу над законами та безпосередньо створюють права та обов'язки для жителів федеральної території. [14]. Федеративна Республіка Німеччина ратифікувала Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права у 1973 році і цього достатньо для визнання, закріплення та забезпечення у країні права на їжу, продовольчу безпеку та відповідно реалізації права на здоров'я.

Федеративна Республіка Бразилія, Республіка Еквадор, Республіка Гватемала, Республіка Індонезія, Сполучені Штати Мексики, Республіка Нікарагуа і Боліваріанська Республіка Венесуела пішли іншим шляхом закріплюючи інституційні рамки та керівні принципи продовольчої безпеки у рамкових законах, визнаючи право на їжу та/або застосовуючи підхід, що ґрунтується на правах людини [15].

Важливим прикладом вищеописаного може бути Регіональний рамковий закон про право на продовольство, продовольчу безпеку та продовольчий суверенітет від 2012 року прийнятий парламентом Латинської Америки [7]. Основною метою рамкового закону є визначення загальних принципів правового регулювання, залишаючи деталі спеціальним законами нижчого рівня. Відповідно до ст.1 об'єктом Регіонального рамкового закону є необхідність встановлення правової бази, яка б дозволила кожній державі впроваджувати політику та стратегію, щоб на постійній основі гарантувати, як національний пріоритет, право на продовольчу безпеку населення для здорового життя [7].

Серед зазначених вище трьох способів закріплення на національному рівні країн права на продовольчу безпеку важливим є забезпечення існування галузевого законодавства у цій сфері. Прикладом галузевого продовольчого законодавства можна назвати Глобальний закон США про продовольчу безпеку від 2016 року. У законі визначено поняття безпечності продуктів та харчування, що означає доступ та доступність, використання та стабільність достатньої кількості продуктів харчування для задоволення калорійних та харчових потреб для активного та здорового життя [16].

Не менш важливим способом закріплення та реалізації прав людини є гарантована державою можливість звернутися до суду або іншого уповноваженого органу щодо захисту порушеного права, а також отримання належного правового захисту. Це стосується і реалізації прав людини на продовольчу безпеку, їжу та здоров'я.

Не зважаючи на те, що у більшості країн право на продовольчу безпеку та їжу закріплюється у внутрішньому законодавстві, як показує практика судового

захисту прав людини на харчування та продовольчу безпеку, мова йде лише про можливість непрямого доступу до правосуддя. У більшості випадків національні суди не визнають можливості судового захисту саме прав на їжу. Лише на основі захисту права на життя, майно чи здоров'я здійснюється захист порушеного права. Найбільше таких звернень на африканському та американському континентах [17, с. 37]. Наприклад, справа *Ogoni Case before the African Commission on Human and Peoples' Rights* [18], *Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism* [19], *Case of the Sawhoyamaha Indigenous Community v. Paraguay* [20] тощо. Реальний доступ до правосуддя за для захисту порушеного права на харчування та належний рівень продовольчої безпеки гарантує можливість реалізації права на здоров'я людини.

Підсумовуючи потрібно підкреслити, що право на продовольчу безпеку та їжу тією чи іншою мірою, різними вищеописаними способами закріплено на рівні законодавств більшості країн. Але існує велика відмінність між офіційним визнанням державою прав людини та їх повним втіленням у життя на практиці. Держави зобов'язані поважати, захищати та виконувати офіційно закріплені права [21, с.2]. Підходи держави до забезпечення продовольчої безпеки можна назвати «правозахисними» лише якщо вони розглядають ці права як фундаментальні. У рамках правозахисного підходу уряди держав повинні розглядати гарантування продовольчої безпеки як обов'язок, а не як форму доброзичливості. У правозахисній концепції особливий акцент робиться саме відповідальності носіїв обов'язків перед правовласниками, на активній участі всіх зацікавлених сторін у розробці політики, на прозорості уряду та на забезпеченні через незалежну правову базу доступу людей до ефективних засобів правового захисту, коли вони не отримали належного. Таким чином, підхід, заснований на правах, є ключовим інструментом у досягненні належного рівня продовольчої безпеки як гарантії можливості реалізації права на здоров'я.

Висновки та пропозиції. Продовольча безпека та харчування є центральним для громадянина та основоположним для держави фактором дотримання прав людини. Продовольча безпека є компонентом та гарантом

реалізації права на здоров'я. Всі інші компоненти права на здоров'я залежать від її належного стану. Належний рівень продовольчої безпеки повинен забезпечуватися урядами країн та міжнародною спільнотою шляхом розробки, затвердження або імплементації відповідної нормативно-правової бази, а також шляхом створення політичної та інституціональної структури. Держави повинні гарантувати право на продовольчу безпеку, яке відповідно може забезпечити право на здоров'я, у тому числі через створення національної системи органів, а також через гарантування надійної системи захисту порушеного права.

Держави можуть закріплювати право на продовольчу безпеку у внутрішньому законодавстві, зокрема у своїх Конституціях. Не менш важливим є існування рамочного закону про продовольчу безпеку або створення відповідного галузевого законодавства.

Держави та міжнародні інституції повинні забезпечувати адекватні, ефективні та своєчасні засоби правового захисту у випадках порушення права, оскільки ефективність будь-якого права людини визначають реальними результатами, досягнутими внаслідок застосування норм.

Література

1. A special report by IPES-Food. 2022. URL: https://ipesfood.org/_img/upload/files/AnotherPerfectStorm.pdf (дата звернення: 22.06.2022).

2. Kurman T. V., Kurman O. V., Tuieva O. M. The legal foundations of food safety as a means of providing public healthin globalization. *Wiad Lek.* 2019. №72. P. 2626-2630.

3. The Food and Agriculture Organization of the United Nations. Right to food making it happen. 2011. URL: <http://www.fao.org/3/i2250e/i2250e.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).

4. І буде голод: чому війна в Україні веде до світової катастрофи і як це виправити. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1977695-i-bude-golod-chomu->

viyna-v-ukrayini-vede-do-svitovoyi-katastrofi-i-yak-tse-vipraviti (дата звернення: 22.06.2022).

5. The Food and Agriculture Organization. How to feed the world in 2050. URL: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/expert_paper/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf (дата звернення: 22.06.2022).

6. Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я від 22.07.1946. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_599#Text (дата звернення: 22.06.2022).

7. Framework law on the right to food and food sovereignty. Latin American and Caribbean Parliament. Panama City. 2018. URL: <http://parlatino.org/wp-content/uploads/2017/09/derecho-alimentacion-soberania-ing.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).

8. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 178/2002 від 28 січня 2002 року Про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_005-02 (дата звернення: 22.06.2022).

9. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Report of the World Food Summit. 13–17 November 1996. URL: <http://www.fao.org/docrep/003/w3548e/w3548e00.htm> (дата звернення: 22.06.2022).

10. Knuth L., Vidar M. Constitutional and legal protection of the right to food around the world. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2011. URL: <http://www.oda-alc.org/documentos/1340937409.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).

11. Kavanagh M.M. The right to health: institutional effects of constitutional provisions on health outcomes. *St Comp Int Dev*. 2016. №51. P.328–364. URL: <https://par.nsf.gov/servlets/purl/10022848> (дата звернення: 22.06.2022).

12. Constitution of the people's republic of Bangladesh (Bangladesh). URL: <http://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-367.html> (дата звернення: 22.06.2022).
13. Bolivia's Constitution. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf (дата звернення: 22.06.2022).
14. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).
15. Margret Vidar, Yoon Jee Kim and Luisa Cruz. Legal developments in the progressive realization of the right to adequate food thematic. Development Law Branch. FAO Legal Office. 2014. URL: <http://www.fao.org/3/i3892e/i3892e.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).
16. Global food security act. Senate of the United States. 2016. URL: <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/1567/text> (дата звернення: 22.06.2022).
17. Golay C. The right to food and access to justice: examples at the national, regional and international levels. Food and agriculture organization of the United Nations. 2009. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/The%20right%20to%20fo%20Justice.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).
18. Fons Coomans. The Ogoni Case before the African Commission on Human and Peoples' Rights. *International and Comparative Law Quarterly*. 2003. № 52. P. 749-760. URL: <http://www.righttoenvironment.org/ip/uploads/downloads/OgoniCaseProf.Coomans.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).
19. The Supreme Court of appeal of South Africa. Case of the «Kenneth George and Others v. Minister of Environmental Affairs & Tourism». URL: <http://www.saflii.org/za/cases/ZASCA/2006/57.html> (дата звернення: 22.06.2022).
20. Inter-American Court of Human Rights. Case of the «Sawhoiyamaха Indigenous Community v. Paraguay». URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_146_ing.pdf (дата звернення: 22.06.2022).
21. Food and agriculture organization of the United Nations. The right to food in practice implementation at the national level. 2006. URL: <http://www.fao.org/3/ah189e/ah189e.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).